

MİRYAQBUB SEYİDOV  
miryaqub.seyidov92@gmail.com  
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DOI: 10.30546/155244.2024.2.127.014

## SİHAHÜL-FÜRS LÜĞƏTİNDƏ DİALEKT SÖZLƏR

*Digər xalqlarla dostluq əlaqələri Azərbaycan xalqı üçün tarix boyu əsas prioritet olub. Xüsusilə, tarix boyu qonşu xalqlarla çox yaxın və səmimi münasibətlərimiz mövcud olub. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani öz dövrünün müxtəlif xalqlarının dilləri, adət-ənənələri, dinləri və mədəniyyətləri haqqında ensiklopedik biliyə malik idi. Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndəsi olan M.Naxçıvani özünün “Sihahül-fürs” lüğətində başqa xalqlara məxsus bəzi dialekt sözlər haqqında da məlumat vermişdir. O dövrdə yaşamış müxtəlif xalqların mədəniyyətlərini daha dərindən başa düşmək üçün bu leksemləri ehtiva edən sözləri araşdırmaq və öyrənmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətdə Türk şəhərlərinin bir çoxunda məskunlaşan tarixi xalqların dialektləri haqqında məlumat verilir. “Sihahül-fürs” lüğətini həm şərqşünaslıq, həm də Türk dünyası üçün dəyərli mənbə hesab etmək olar.*

*Açar sözlər: Sihahül-fürs, dialekt sözlər, poeziya, lüğət, Türk xalqları*

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının “Sihahül-fürs” lüğəti 2300 sözdən ibarətdir. Lüğətdə türk, fars, ərəb, yunan, hind, pəhləvi və s. dillərə məxsus leksemlər mövcuddur. M.Naxçıvani “Sihahül-fürs” lüğətində qədimdə fars dilindən istifadə edən müxtəlif xalqların dillərində mövcud olan dialekt sözlər barədə də məlumat vermişdir. Lüğət müəllifi fars mənşəli sözlərin izahı zamanı fərqli xalqlara məxsus dialekt sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Lüğətdə işlənən dialekt sözlərin məxsus olduğu bölgələrdən bəzilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

### **Xorasan dialekti:**

İslam dininin yayılmasından sonra, İran və müsəlman xalqları arasında ticari münasibətlərin inkişafı səbəbindən, fars dilinin önəmi artdı. İran daxilində Xorasan və Rey bölgələrində fars dilinin yayılması səbəbindən, orada yaşayan digər yerli xalqların dilləri sıradan çıxmağa başladı. Xorasanda və onun hüdudlarından kənar qurulan Türk dövlətlərində fars dili saray və inzibati dil kimi məşhurlaşdı (1, s.188).

“Sihahül-fürs” lüğətində bəhs edilən dialektlərdən biri də Xorasan bölgəsinə məxsusdur. M.Naxçıvani fars mənşəli “خزند” (xəzənd) leksemının izahı zamanı Xorasan bölgəsinə məxsus olan “اشنان” (əşnan) leksemindən istifadə etmişdir. Lüğətdə yazılmışdır:

خزند: گیاهی باشد که به اشنان ماند در خراسان آن را شخار گویند و قلیا از آن سازند و گازران و رنگریزان بکار دارند.

**Transkripsiya:** “Xəzənd” – “Giyahi başəd ke be “əşnan” manəd dər Xorasan an ra “şəxar” quyənd və “qəlya” əz an sazənd və qazəran və rəngrizaz bekar darənd”.

**Tərcümə** “Xəzənd” – “Xorasan da “Əşnan”a bənzəyən bitkidir. Ona “Şəxar” da deyirlər. Ondan “Qəlya” hazırlayırlar. Təmizlikçilər və rəngkarlar ondan istifadə edirlər” (2, s.77).

### **Buxara dialekti:**

Samanilər dövləti yarandıqdan sonra Buxarada ərəb dili ilə yanaşı tədrisən fars dili də yayılmağa başlandı. Özbəkistanda fars dilinin yayılması nəticəsində, özbək xalqı da fars dili və poeziyasının inkişafına öz töhfələrini verməyə başladı. Buxarada poeziya dili kimi fars dilindən istifadə etsələr də, əhali öz ana dilində danışırdı (3, s.59). Sihahül-fürs lüğətində bəhs olunan “Buxara dialekti” isə, Özbəkistanın Buxara şəhərində yaşayan xalqa məxsus dialektin adı mənasındadır.

کرک: به زبان بخارا «آسمانه» گویند.

**Transkripsiya:** “Kerk” – “Be zəbane Buxara “asemane” quyənd”.

**Tərcümə:** “Kerk” – “Buxara dilində “asemane” deməkdir” (2, s.185).

**Bəlx dialekti:**

Mövlana Cəlaləddin Məhəmməd Ruminin də vətəni olan bu diyarın görkəmli şəxsiyyətləri fars dili və poeziyasının inkişafında önəmli xidmətlər göstərmişdir. Qəznəvilər dövründən başlayaraq əsrlər boyunca Türk dövlətlərinin idarə etdiyi Bəlx şəhəri fars dilinin əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi (4, s.14). Lüğətdə qeyd olunan “Bəlx dialekti” Əfqanıstanın Bəlx şəhərində yaşayan xalqa məxsus olan dialektin adıdır.

فیال: به لغت اهل بلخ «آغاز» باشد، یعنی زمینی که اول بکارند.

**Transkripsiya:** “Feyal” – “Be loğəte əhle Bəlx “ağaz” başəd, yəni zəmini ke əvvəl bekarənd”.

**Tərcümə:** “Feyal” – “Bəlx əhalisinin dilində “ağaz”, yəni “ilk əkilən yer” deməkdir” (2, s.209).

**Mərv dialekti:**

Hal-hazırda Türkmənstanda yerləşən Mərv şəhəri tarix boyunca Türk xalqlarının ən mühüm şəhərlərindən biri olmuşdur. 651-ci ildə Orta Asiya coğrafiyasının ən mühüm strateji mərkəzlərindən biri hesab edilən Mərv şəhərinin tutulmasından sonra ərəb işğalları genişləndi (5, s.31). Səlcuq Türk imperiyasının paytaxtlarından biri olan Mərv öz dövrünün ən inkişaf etmiş şəhərlərindən birinə çevrildi. Tarix boyunca Türk xalqlarının önəmli mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Mərv şəhərinin dəyərli ziyalıları digər xalqların da mədəni inkişafına köməklik göstərmişdir. X əsrdə Mərv şəhərində yaşamış Türk şairi Məsudi Mərvəzinin Türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları əsasında yazdığı “Şahnamə” fars şairi Əbülqasim Firdovsi üçün ilham qaynağı olmuşdur (5, s.311). Lüğətdə qeyd olunan “Mərv dialekti” Türkmənistanın Mərv şəhərində yaşayan xalqa məxsus olan dialektin adıdır.

ریکاسه و یاریکاشه: به زبان مرو، خاریشت باشد.

**Transkripsiya:** “Rikase və rikaşə” – “be zəbane Mərv “xarpoşt” başəd”.

**Tərcümə:** “Rikase və ya rikaşə” – “Mərv dilində “xarpoşt” deməkdir” (2, s.278).

**Fərqanə dialekti:**

M.Naxçıvanının bəhs etdiyi leksemlərdən biri də, qədim Türk məmləkəti olan Fərqanə xalqına aiddir. Lüğətdə qeyd olunan “Fərqanə dialekti” Özbəkistanın Fərqanə şəhərində yaşayan xalqa məxsus olan dialektin adıdır. Lüğətdə bu bölgəyə aid leksem barədə yazılıb:

فغ: به زبان فرغانه صنم و بت را گویند.

**Transkripsiya:** “Feğ” – “Be zəbane Fərgəne sənəm və bot ra quyənd”.

**Tərcümə:** “Feğ” – “Fərqanə dilində sənəm və bütə deyilir” (2, s.164).

Fars dilinin poeziya dili kimi inkişaf və tərəqqisi nəticəsində danışıldığı coğrafiya da sürətlə genişləndi. Sihahül-fürs lüğətində qeyd olunan sözlər sırasında Xarəzm, Mavəraünnəhr, İsfəhan və İraqda istifadə olunan bir leksem haqqında məlumat mövcuddur. Lüğətdə həmin leksem barəsində yazılıb:

استوار: امین و معتمد بود. در ولایت خوارزم و ماوراءالنهر و اصفهان و عراق عادت چنان باشد که بر شخصی که اعتماد مشهور باشد، او را استوار گویند.

**Transkripsiya:** “Ostovar” – “Əmin və motəmed bud. Dər velayəte Xarəzm və Mavəraənnəhr və Esfəhan və Eraq adəte çenan başəd ke bər şəxsi ke eteməde məşhur başəd, u ra ostovar quyənd”.

**Tərcümə:** “Ostovar” – “Əmin və etimadlı demək idi. Xarəzm, Mavəraünnəhr, İsfəhan və İraqda belə bir adət mövcuddur ki, etimadı ilə məşhur olan hər bir şəxsə “ostovar” deyirlər” (2, s.98).

## ƏDƏBİYYAT

1. محمدامین ناصح، شواهد 60 واژه گویشی خراسان بزرگ در پنج متن کهن فارسی، دانشگاه شیراز، مجله زبانشناسی و گویشهای ایرانی، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۱
2. محمد ابن هندوشاه نخجوانی صحاح الفرس (به اهتمام عبد العلی طاعتی)، تهران، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۹۷۶
3. Richard N.F., (2012) Bukhara: The Medieval Achievement. Oklahoma: University of Oklahoma Press Norman
4. محمدآصف فکرت، لهجه بلخ و دریافت بهتر سخن مولوی، مجله آینه پژوهش، موسسه انتشارات عرفان ۱۳۷۷ شماره ۵۴
5. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi (Qədim dövr və orta əsrlər), Bakı: 2013, “Adiloğlu” nəşriyyatı

**SUMMARY**

**Miryagub Seyidov**

**DIALECT WORDS IN SİHAHUL-FURS DICTIONARY**

Amicable ties with other nations have been a top priority for the Azerbaijani people throughout history. Especially, throughout history, we have had very close and sincere relations with neighboring nations. Muhammad Nakhchivani had an encyclopedic knowledge of the languages, customs, religions, and cultures of the various peoples of his era. Muhammad ibn Hindushah Nakhchivani who was a prominent representative of the Azerbaijani people, has provided information about some dialect words belonging to other nations in his “Sihahul-furs” dictionary. For a deeper understanding of the cultures of the various peoples that lived throughout that time, it is especially crucial to examine the words that contain these lexemes. The dictionary gives information pertaining to the dialects of the historical peoples which inhabited many of the Turkish cities. The Sihahul-furs dictionary can be considered a valuable source for both oriental studies and the Turkic world.

*Key words: Sihahul-Furs, dialect words, poetry, vocabulary, Turkic peoples*

**РЕЗЮМЕ**

**Мирягуб Сейидов**

**ДИАЛЕКТНЫЕ СЛОВА В СЛОВАРЕ СИАХУЛЬ-ФУРС**

На протяжении всей истории Азербайджанский народ придавал большое значение дружественным отношениям с другими народами. Особенно тесные отношения у нас были с соседними странами. Мухаммад ибн Хиндушах Нахчивани обладал энциклопедическими сведениями о языке, религии, традициях, культуре и других областях разных народов. Видный представитель Азербайджанского народа Хиндушах Нахчивани в своем словаре “Сихахул-фурс” привел информацию о некоторых диалектных словах, принадлежащих другим народам. Изучение слов этих лексем особенно важно для лучшего изучения культуры разных народов, живших в тот период. Словарь дает информацию о диалектах исторических народов, населявших многие турецкие города. Словарь Сихахул-фурс можно считать ценным источником как для востоковедения, так и для тюркского мира.

*Ключевые слова: Сихахул-фурс, диалектные слова, поэзия, словарь, Тюркские народы*